

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Кожем'якіної Оксани Миколаївни

«Довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії»,

**поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії**

Дисертаційне дослідження О.М. Кожем'якіної присвячене важливій та недостатньо дослідженій темі – проблематиці довіри в соціальному просторі. Турбулентність сучасних суспільних процесів ставить перед дослідниками багато запитань – розвиток правих рухів, нечуваний вплив популізму – все це робить питання цінностей та довіри центральними в аналізі розвитку соціуму сьогодні. Епоха так званої пост-правди перевертає питання довіри з ніг на голову та змушує винести питання довіри в число тих питань, від рішення яких якоюсь мірою залежить існування людства.

Авторка окреслює широке проблемне поле, в якому можна вивчати поняття довіри. Жанр дисертаційного дослідження можна визначити як теоретичну картографію – текст є жестом мапування проблемного поля, виявлення суміжних понять, теоретичних просторів, що так чи інакше торкаються проблематики довіри в соціальному полі. Авторка розглядає історію поняття довіри та способи бачення поняття в основних напрямках сучасної філософії. В тексті ми знаходимо логіко-семантичний аналіз поняття довіри та розрізнення понять віри, довіри та упевненості. В тексті ми побачимо промащовання поля, в якому поняття довіри перетинається з поняттями толерантності, солідарності, справедливості, соціальної узгодженості. Окремі розділи присвячені функціональній специфіці довіри в соціальному просторі, довіри як інтегративного чиннику соціальності, виявленню вірогідних тенденцій розвитку феномену довіри в соціальному полі.

Поняття довіри належить до таких, вивчення яких вимагає заглиблення в декілька різних дисциплінарних просторів, і ми бачимо, що авторка заходить в ці простори. Це вимагає й серйозної наукової сміливості, й самоконтролю, й вміння не піддаватись спокусі позірних аналогій. Текст демонструє нам широку гуманітарну обізнаність авторки, готовність залучати до аналізу джерела дуже різної природи та оперувати широкими проблемними полями. Ми бачимо й занурення в історико-філософську проблематику, й застосування матеріалів з економічних, політичних наук, соціології тощо. Авторка аналізує проблематику медіа-комунікації, глобалізації та глокалізації, теорії нації тощо.

Дисертаційне дослідження узагальнює та створює теоретичні засади для вивчення феномену соціальної довіри, відкриває нові напрямки аналізу соціальної реальності.

Деякі моменти дослідження можна вважати дискусійними чи такими, що потребують уточнення. Хотілося б більш ретельної презентації методологічних засад дослідження. Виходячи з того, що перелічені методологічні підходи є достатньо різноспрямованими, варто було б пояснити, яким чином вони можуть складати єдину методологічну модель. Це не так очевидно. З методологічної точки зору дещо дивує виділення в першому розділі окремого параграфу, присвяченого екзистенціальній філософії. Чи не логічно було б очікувати наявності спеціальних параграфів, присвячених феноменології чи системному аналізу? Для дисертації рівня докторської важливо ретельно прописати власну методологію дослідження, продемонструвати її оригінальність, логічність, продуктивність.

Широка панорама розуміння феномену довіри створює розкриває наукову лабораторію авторки, яка не обмежується лише сучасним моментом. Це вимагає серйозних зусиль з аналізу дуже різноспрямованого матеріалу, який часто належить до інших епох. При цьому достоїнства роботи можуть ставати й недоліками – коли автор в рамках однієї роботи замахується на охоплення всього поля, він легко може отримати звинувачення в фрагментарності описаної ним картини. Так, мені в історико-філософському огляді очевидно не вистачило згадки про християнську містичну філософію, в якій поняття абсолютної довіри в момент кроку у темряву має важливе (якщо не центральне) значення. Дуже не вистачило Данте, який описує окремий простір Аду для зрадників тих, хто довірився. Важливим поняття довіри є й для творчості Шекспіра, яку неможна оминати, коли говоримо про поворотні моменти європейської інтелектуальної історії.

Можливо, варто було б звернутися до досвіду Реформації, який в окремих проявах (радикальний кальвінізм) демонструє формування унікального на той момент простору тотальної недовіри та необхідності контролювати кожен мить людського життя. В цьому ж контексті в мене виникає думка про необхідність звернення до висновків М. Фуко: аналіз практик корекції людини та виховання цілковитої покори в деяких парадигмах виховання раннього нового часу стали б дослідницькі у пригоді.

Важливим моментом історико-філософського розділу роботи є аналіз важливих випадків формування простору довіри як формі опору катастрофічності світу. Так, ми бачимо звернення до досвіду брата Роже Шютца, засновника общини Тезе. Трохи дивує розташування їх опису між аналізом концепції Томи Аквінського та доби Відродження. На думку опонента саме практики довіри як опору катастрофічному світу могли б стати мало не центральними в дослідженні. Саме те, що подібні практики є реально існуючими попри їх раціональну неможливість, робить їх особливо значущими для дослідника довіри. Звісно, вони втікають від концептуалізації, їх важко вписати в існуючі дослідницькі схеми – але тим вони й цікаві.

Авторка вдало вписує поняття довіри в понятійну сітку соціально-філософського аналізу, розглядаючи його поряд з суміжними поняттями: визнання, солідарності, толерантності. При цьому під час читання тексту виникає враження, що всі дослідники згаданих понять виступають симфонічно, не демонструючи жодного непорозуміння, тим більш – незгоди. Виходячи з того, що я мала певний досвід дослідження поняття толерантності, дозволю собі зупинитися на цьому трохи більш ретельно. Деякі зі згаданих в роботі авторів створюють антагоністичні концепції. Можу зазначити, що моє, наприклад, визначення толерантності не сприймається багатьма колегами. Цитована в дисертації книга Майкла Уолцера стала свого часу предметом запеклих дискусій. Авторка не згадує численних критиків поняття толерантності – можна по-різному ставитися до висновків Славоя Жижека, але не помітити наявності його критичних текстів неможливо. Для дисертації рівня докторської такий залагоджений текст не дуже прийнятний. Якщо авторка обрала для себе шлях теоретичного мапування поля свого дослідження, то це поле має бути представлене у всій його неузгодженості та проблемності – інакше втрачається сенс подібної роботи. Здивувала також відсутність посилань на Декларацію толерантності ЮНЕСКО, хоча саме визначення з цієї декларації в тексті наведено – розуміння толерантності як «прийняття, поваги та правильного розуміння розмаїття».

В контексті аналізу поняття толерантності в мене викликає питання згадане поняття гендерної толерантності – хто в цьому контексті є об'єктом толерантності? А хто суб'єкт?

Подібну позірну теоретичну узгодженість ми побачимо й в інших частинах роботи. Наприклад, Чужий у Вальденфельса та Інший у Левінаса описуються в єдиному річищі як щось таке, що продовжує одно одне. Чуже та Інше сприймаються як синоніми (с. 225, наприклад).

Обраний авторкою дослідницький шлях налаштовує читача на те, що авторка розглянула всі аспекти проблеми, що вивчається. Повторюся, що такий підхід чреватий наявністю білих плям. Аналізуючи поняття відповідальності, авторка не торкається, наприклад, дуже значущого сенсового шару післявоєнної думки – концепцій Х. Арндт, К. Ясперса, Т. Адорно. Таких прикладів можна навести багато. Зрозуміло, що в одній роботі неможливо охопити все, але ж нам самою структурою роботи обіцяють теоретичну картографію, отже, ми в праві запитувати про лакуни.

Іноколи намагання охопити все поле дослідження створюють дивні ефекти. Наводячи всі варіанти розуміння поняття довіри авторка не завжди чітко йде за власним визначенням. Так, в мене викликав певне здивування наступний фрагмент: «довіра може здійснювати і деструктивний вплив на соціум, виконуючи негативні суспільні функції, серед яких панівними є стагнаційна та конформістська, які зумовлені специфікою некритичної довіри в аспекті пасивного покладання на волю іншого, безвідповідальності, соціальної апатії,

безумовної покори, що виразно проявляється в деспотичних режимах» (с. 210). Чи у випадку сліпої віри в дії влади йдеться про довіру? Якщо спиратися на визначення авторки, довіру вона розуміє як «респонзивну соціальну активність та позитивно спрямоване ціннісне ставлення, засноване на відчутті екзистенційної безпеки, відносної прогнозованості і прагненні до особистісного визнання». У випадку тоталітарних режимів як раз не йдеться про респонзивну соціальну активність тощо. Описуючи респонзивну специфіку довіри, авторка пише «суб'єкт довіри є її ініціатором, але результат довірчих відносин залежить переважно від Іншого як морально досконалого суб'єкта». У випадку тоталітарних (або деспотичних, як написано в роботі) режимів ініціатором «довіри до останніх» є зовсім не суб'єкт довіри. Особливо це дивно в контексті наявності окремого розділу, присвяченого так званій тоталітарній демократії.

Якщо торкатися аналізу довіри в системі демократичних відносин, до дослідження теж виникають певні запитання. Наприклад, авторка стверджує: «...до основних принципів демократії (народного суверенітету, мажоритаризму, виборності владних органів, рівності та свободи, розподілу влади та ін.) можемо додати принцип довіри як принцип реальної, а не формальної демократії.» (с. 270) Цей внесок в теорію демократії здається трохи зухвалим – скоріш, рівень наявної довіри до влади тощо є лакмусовим папірцем наявності демократії, а не принципом, наявність якого можна забезпечити інституційно.

Обмеження економічної частини дослідження виключно фінансовими питаннями створює неповну картину. Якщо говорити про економічну сферу застосування поняття довіри, варто було б дивитися не тільки на дослідження фінансового розвитку, але й на дослідження парадигм менеджменту. Спіральна динаміка Клера Грейвза додала б фарб. В цьому розділі важливо було б говорити й про феномен соціально-відповідального бізнесу. В додавати конкретний матеріал.

Деякий дисонанс виникає в частині, присвяченій аналізу великих соціальних спільнот – націй. Відразу хочу зауважити популярний сенсовий зсув, який українським авторам оминути легше, ніж, скажемо, російськомовним завдяки наявності якісного перекладу. Б. Андерсон, аналізуючи природу націй, пише не про *уявні* спільноти, а про *уявлені (imagined)* - таки, що не існували «від природи», але є складним результатом активного соціального уявлення; їх не було, але вони стали. Український переклад класичного твору Андерсона – саме «Уявлені спільноти». Російською ж він вийшов під назвою «Воображаемые сообщества», і цей сенсовий зсув впливає на розуміння самої концепції. В тексті дисертації ми бачимо посилання саме на уявні спільноти (С. 341). Певне здивування викликали також класифікації підходів до інтерпретації природи нації. В розумінні природи великих соціальних спільнот виокремлюються класичний, модерністський та постмодерністський

підходи, а потім окремо сутнісний та конструктивістський підходи. Андерсон віднесений до постмодерністського підходу, хоча він є творцем конструктивізму.

В контексті нових тенденцій суспільної комунікації та формуванню глобалізованих спільнот варто було б проаналізувати специфіку розвитку відносин довіри в контексті так званої культури Web2.0. При цьому, коли йдеться про сфери, що могли б бути розглянуті в наданій до захисту роботі, зрозуміло, що це скоріш спільні з авторкою роздуми, а не критика. Коли бачиш, куди тема могла б розвиватися, розумієш, що тематика роботи та авторські роздуми втягують тебе до спільного пошуку, спільного думання.

Загалом дисертаційне дослідження «Довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії» за актуальністю, науковою новизною, змістом, науково-методологічним рівнем постановки та вирішення дослідницьких завдань відповідає вимогам п. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами), а його авторка Кожем'якіна Оксана Миколаївна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент:

Докторка філософських наук,

Професорка кафедри філософії

Одеського національного університету

імені І.І. Мечникова

О.А. Довгополова

Підпис офіційного опонента засвідчую

Вчений секретар Одеського

національного університету

імені І.І. Мечникова, кандидат

хімічних наук, доцент

С.В. Курандо

80
ради
9.2013 р.
А.С.